

औरंगाबाद जिल्ह्यातील युक्त लोकसंख्येचे अभिक्षेत्रीय व कालनिहाय विश्लेषण

डॉ. प्रवीण विलासराव ठाकरे

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग

राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पाश्री
तालुका - फुलंब्री, जिल्हा- औरंगाबाद

Email ID. – pravinthakare2011@gmail.com

सारांश

माल्थस यांच्या लोकसंख्येच्या सिद्धतांची प्रतिक्रिया म्हणून युक्त लोकसंख्या सिद्धांत उदयास आलेला आहे. आधुनिक अर्थतंत्र एडविन कॅनोन आणि कार सौन्ड्रेस यांनी हा सिद्धांत विकसित केला. याच सिद्धांतला लोकसंख्येचा युक्त सिद्धांत किंवा लोकसंख्येचा आधुनिक सिद्धांत म्हटले जाते. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील युक्त लोकसंख्येचे अध्ययन तालुकानिहाय तसेच कालनिहाय करण्यात आलेले आहे. प्रस्तुत अध्ययन हे एकूण लोकसंख्येच्या माहितीवर आधारित असून हे १९९१ ते २०११ याकालातील आहे.

बिजसज्ञा: युक्त लोकसंख्या, एकूण, तालुकानिहाय, सिद्धांत, अतिरिक्त

प्रस्तावना

Robbins, Dalton, Carr Saunders यांनी ह्या सिद्धांताला शास्त्रशुद्ध स्वरूप देऊन त्याची मांडणी केली. माल्थसच्या सिद्धांतामध्ये केलेली सुधारणा व आधुनिकीकरण म्हणजे युक्त लोकसंख्येचा सिद्धांत होय. यामध्ये Maladjustment म्हणजेच लोकसंख्येचा सदोष निर्देशांक काढल्या जातो. यामध्ये जर Maladjustment (M) शून्य आला तर त्या प्रदेशातील लोकसंख्या हि युक्त असते. जर M चे मूल्य ऋणात्मक आले तर लोकसंख्या हि कमी असते आणि धनात्मक आला तर लोकसंख्या अधिक असते. M चे मूल्य जितके धनात्मक वाढत जाईल तेवढा त्या प्रदेशावर भार अधिक राहिल व युक्त लोकसंख्या कमी राहिल. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील युक्त लोकसंख्येचे १९९१ ते २०११ याकाळातील तालुकानिहाय अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट्य असे कि औरंगाबाद जिल्ह्यातील युक्त लोकसंख्येचे १९९१ ते २०११ याकाळातील तालुकानिहाय अध्ययन करणे तसेच त्याचे तुलनात्मक अध्ययन करणे.

अभ्यास क्षेत्र

औरंगाबाद जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यात स्थित असून औरंगाबाद विभागातील एक महत्वाचा जिल्हा आहे. औरंगाबाद जिल्हा हा गोदावरी व तापी नदीच्या खोऱ्यात वसलेला असून जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १९° २३' ३९" उत्तर ते २०° ३९' ३६" उत्तर अक्षवृत्त असून रेखावृत्तीय विस्तार हा ७४° ३६' ४६" पूर्व ते ७५° ५७' ०३" पूर्व रेखांश आहे.

जिल्ह्यात एकूण ९ तालुके असून २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या हि ३७०१२८२ असून त्यापैकी २०८१११२ ग्रामीण तर १६२०१७० लोकसंख्या हि शहरी भागात असल्याचे आढळते.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोगात आलेली लोकसंख्येची आकडेवारी हि द्वितीय स्वरूपाची असून ती औरंगाबाद जिल्हा जनगणना पुस्तिका १९९१, २००१ व २०११ यातून संकलित करण्यात आलेली आहे.

युक्त लोकसंख्या काढण्यासाठी Prof Dalton (www.economicdiscussion.net) यांच्या पुढील सूत्राचा उपयोग करून काढण्यात आलेला आहे,

$$M = (A - O) \div 0$$

M = Maladjustment or deviation from optimum population

A = Actual Population

O = Optimum Population (प्रत्यक्ष काम करणारी लोकसंख्या)

संख्यीकीकरण करून प्राप्त झालेली माहिती हि सारणी मध्ये दर्शविण्यात आलेली असून त्याचे वितरण नकाशामध्ये दर्शविण्यात आलेले आहे.

एकूण युक्त लोकसंख्या १९९१

अभ्यास क्षेत्रात १९९१ मध्ये एकूण लोकसंख्येचा हा निर्देशांक १.३४ होता. वैजापूर मध्ये निर्देशांक सर्वात कमी म्हणजेच युक्त लोकसंख्येचे प्रमाण इतर तालुक्यांच्या तुलनेत अधिक होते. तर खुलताबाद तालुक्यामध्ये लोकसंख्येचा भर अधिक होता. सर्वच तालुक्यात निर्देशांक १ पेक्षा अधिक असल्याचे आढळून आले. एकूण पुरुष निर्देशांक १.०२ व स्त्रियांचा निर्देशांक १.८३ होता. वैजापूर मध्ये हे दोन्ही निर्देशांक सर्वात कमी होते, म्हणजेच स्त्री व पुरुष युक्त लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक असल्याचे आढळते. खुलताबाद मध्ये पुरुष युक्त लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वात कमी तर औरंगाबाद तालुक्यात स्त्रियांचे प्रमाण सर्वात कमी होते कारण या तालुक्यातील निर्देशांक अधिक होता (नकाशा क्र. १).

एकूण युक्त लोकसंख्या २००१

जिल्ह्याचा एकूण निर्देशांक २००१ मध्ये १.४६ होता तर १९९१ च्या तुलनेत हा अधिक आढळून आला. लोकसंख्येचा भार जास्त असल्याने पुरुष युक्त लोकसंख्या कमी झालेली आढळून आली. फुलंब्री तालुक्यात हा निर्देशांक कमी होता तर इतर तालुक्यात १ पेक्षा अधिक होता. पुरुष युक्त लोकसंख्या निर्देशांक हा १.०२ तर स्त्रियांचा २.२१ होता. वैजापूर मध्ये पुरुष लोकसंख्येचा भार कमी होता तर फुलंब्री मध्ये स्त्री लोकसंख्येचा भर कमी होता. कारण या तालुक्यातील निर्देशांक कमी असल्याचे आढळते. स्त्री लोकसंख्येचा सर्वाधिक भार हा औरंगाबाद तालुक्यात असल्याचा आढळून आला (नकाशा क्र. २).

एकूण युक्त लोकसंख्या २०११

अभ्यास प्रदेशात २०११ नुसार एकूण युक्त लोकसंख्या निर्देशांक १.३५ असून २००१ पेक्षा तो कमी झालेला आढळून येतो. म्हणजेच एकूण प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण वाढलेले आढळते. सोयगाव, वैजापूर, व फुलंब्री मध्ये निर्देशांक १ पेक्षा कमी असून इतर तालुक्यात तो जास्त आढळून येतो. सिल्लोड तालुक्यात युक्त लोकसंख्या सर्वात कमी आढळून येते (नकाशा क्र. ३).

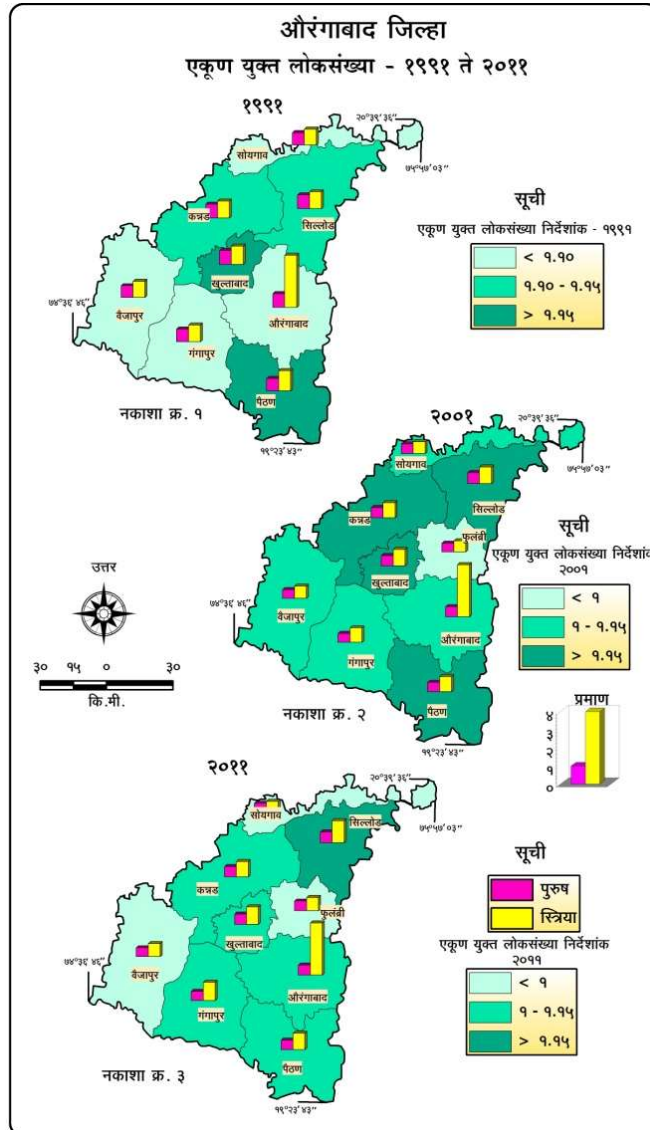
पुरुष युक्त लोकसंख्या निर्देशांक ०.८९ व स्त्रियांचा हा निर्देशांक २.१८ असल्याचा आढळतो. पुरुषांचा निर्देशांक सर्वच तालुक्यामध्ये १ पेक्षा कमी आढळून येतो. वैजापूर मध्ये पुरुष लोकसंख्येचा भर कमी आढळून येतो तर स्त्रियांचा भार सोयगाव तालुक्यात सर्वात कमी आढळून येतो. औरंगाबाद मध्ये स्त्री युक्त लोकसंख्या सर्वात कमी आढळते. या तालुक्यातील निर्देशांक हा ४ पेक्षा कमी असून इतर तालुक्यातील निर्देशांक १ ते २ च्या दरम्यान असलेला आढळून येतो.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील एकूण युक्त लोकसंख्या तसेच पुरुष व स्त्री युक्त लोकसंख्या निर्देशांक हा सारणी क्रमांक १ मध्ये तालुकानिहाय तसेच वर्षानुसार (१९९१ ते २०११) दर्शविला आहे.

सारणी क्रमांक १
औरंगाबाद जिल्हा – एकूण युक्त लोकसंख्या (१९९१ ते २०११)

तालुके	१९९१			२००१			२०११		
	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री
औरंगाबाद	१.१०	१.०३	३.८७	१.११	१.०२	५.२६	१.०५	०.८७	४.५४
गंगापूर	१.०६	०.९३	१.२३	१.१३	०.९०	१.४६	१.१०	०.७९	१.५८
कन्नड	१.१२	१.०१	१.२६	१.२५	१.०४	१.५२	१.०८	०.८९	१.३३
खुलताबाद	१.१८	१.०४	१.३६	१.२७	१.०१	१.६४	१.१४	०.८८	१.५२
पैठण	१.१६	०.९१	१.४९	१.१८	०.९४	१.५१	१.०६	०.८१	१.४२
फुलंब्री				०.९९	०.८७	१.१३	०.९७	०.८३	१.१५
सिल्लोड	१.१२	१.०२	१.२४	१.३५	१.११	१.६७	१.३१	०.९३	१.९२
सोयगाव	१.०५	०.९३	१.१८	१.०७	०.९८	१.१८	०.९०	०.८२	१.००
वैजापूर	१.०१	०.८७	१.२०	१.०१	०.८६	१.२१	०.९२	०.७७	१.१३
एकूण	१.३४	१.०२	१.८३	१.४६	१.०२	२.२१	१.३५	०.८९	२.१८

स्त्रोत – संशोधक

औरंगाबाद जिल्ह्यात १९९१ याकाळात फुलंब्री तालुक्याची निर्मिती झाली नव्हती, २००० नंतर या तालुक्याची निर्मिती करण्यात आली त्यामुळे सारणी मध्ये फुलंब्री तालुक्यातील माहिती १९९१ मध्ये निरंक दर्शविण्यात आलेली आहे. नकाशा क्रमांक १, २, व ३ मध्ये जिल्ह्यातील एकूण युक्त लोकसंख्या निर्देशांकाचे वितरण १९९१ ते २०११ पर्यंत अनुक्रमे दर्शविले आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना

अभ्यास प्रदेशात युक्त लोकसंख्या ज्या प्रदेशात कमी आहे म्हणजेच ज्या क्षेत्रात लोकसंख्येचा भार अधिक आहे अशा ठिकाणी हा भार नागरी प्रदेशात असल्याचा दिसून येतो. कारण नागरीकरणामुळे शहरांच्या सीमावर्ती प्रदेशात झोपडपट्टीचे प्रमाण वाढलेले आढळते. तसेच स्त्रियांचा कामातील सहभागाचे प्रमाण कमी असल्याने स्त्री युक्त लोकसंख्या पुरुषांच्या तुलनेत अर्धीच असल्याचे आढळून येते.

स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील युक्त लोकसंख्येचं तफावतीचा प्रभाव आर्थिक विअसावर पडतो आणि त्यामुळे त्याची गती मंदावते. अभ्यास प्रदेशात २००१ तुलनेत युक्त लोकसंख्या वाढलेली दिसून येते कारण लोकसंख्या वाढीचा दर १९९१ ते २००१ याकाळापेक्षा २००१ ते २०११ याकाळात नियंत्रणात आलेला आढळून येतो. वाढती लोकसंख्या आणि बेरोजगारी हे प्रामुख्याने युक्त लोकसंख्या कमी होण्याचे कारण आहे. वाढते नागरीकरण थांबवून ग्रामीण भागातच योग्य ते रोजगार उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. औरंगाबाद जिल्हा हा पर्जन्य छ्रायेचा प्रदेश असल्यामुळे शेतीपासून उत्पन्न कमी मिळते त्यामुळे ग्रामीण भागातून लोक शहरी भागात स्थलांतर करतात. व लोकसंख्येचा भर वाढतो. त्यामुळे कमी शेतीचा दर्जा उंचावणे, कमी पाण्यातील पिके घेणे, ग्रामीण भागात इतर शेतीपूरक रोजगारांची उपलब्धता करून देणे आवश्यक आहे. लोकसंख्या नियंत्रणा बाबत मार्गदर्शन करणे व जागरूकता करणे आवश्यक आहे. कारण लोकसंख्या नियंत्रण राहिली आणि रोजगारांची उपलब्धता झाली तर युक्त लोकसंख्या वाढून लोकसंख्येचा भर कमी होईल आणि विकासाला चालना व गती मिळेल.

References

1. Abhineet Kumar (2016), "Working Population will Drive India"s consuption, March 31,2016, Business standard (Retrieved from wap.businessstandard.com)
2. District Census Handbook (1991, 2001, 2011), Directorate of Census Operation, Govt. of India
3. ठाकरे प्रवीण विलासराव (२०१७), औरंगाबाद जिल्ह्यातील मानव साधन संपत्तीच्या विकासाचा क्षेत्रीय अभ्यास (१९९१-२०११)", अप्रकाशित शोध प्रबंध, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, पृ क्र १८१, १८७-१८९.
4. www.economicdiscussion.net